

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

GROTE SCHOOONMAAK

in het Romeinse badhuis

2
2018

FOTO COLLECTIE THERMENMUSEUM, MARCEL VAN HOORN

4 | De thermen van Heerlen

De restanten van het Romeinse badhuis in Heerlen zijn onlangs opgeknapt. Archeologen deden daarbij opmerkelijke ontdekkingen.

FOTO RCE

8 | Anders nog iets?

Hier en daar zijn nog oude winkels te vinden, maar ze worden steeds zeldzamer. Een goede reden om de unieke interieurs te behouden.

FOTO RCE, PAUL VAN GALEN

22 | Op verkenning

Het bijzonderste erfgoed is beschermd als rijksmonument. Maar hoe gaan we daar verder mee? Vier verkenningen zorgen voor een blik in de toekomst.

FOTO RCE, WERRY GROHE

26 | GEVAAR!

Asbest, uranium, kwik, arsenicum. Aardig wat oude kunst bevat gevaarlijke stoffen. Kun je die zomaar tentoonstellen?

Vernieuwing is onze historische plicht

Nederland is geen onbeschreven blad. Elke lijn in het landschap heeft geschiedenis. Over elke plek valt een verhaal te vertellen over zijn ontstaan en zijn betekenis. Die verhalen kunnen richting geven aan de toekomst met de opgaven waar we voor staan. Klimaatadaptatie, energietransitie en duurzaamheid, circulaire economie, stedelijke krimp en groei, veranderingen in de landbouw. Allemaal hebben ze grote gevolgen voor ons land. We willen meer duurzame energie produceren en minder energie verbruiken, droge voeten houden en steden vernieuwen. Dit alles zal leiden tot zichtbare, forse veranderingen in onze omgeving.

Cultureel erfgoed is overal. Het behoud ervan is cruciaal voor het karakter van onze leefomgeving. Dat speelt ook een belangrijke rol in de omgevingsvisies die de gemeenten en provincies momenteel maken. We zullen ons gezamenlijk inspannen om de historische steden en gebieden, de archeologische vindplaatsen, de monumenten en de betekenisvolle verhalen door te geven. Maar dat is niet genoeg. Erfgoed kan ook de basis vormen voor de kwaliteit van ingrepen in het landschap. Zodat die niet alleen geworteld zijn in een herkenbaar verleden, maar ook nieuwe lagen met betekenis toevoegen. Vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dragen we daar met kennis aan bij. Middels persoonlijk advies en online via www.cultureelerfgoed.nl, maar soms ook met bijzondere uitgaven.

Vorige maand verscheen er zo'n bijzondere uitgave, de *Stedenatlas Jacob van Deventer*, met 226 stadsplattegronden uit de zestiende eeuw. 216 daarvan liggen aan het water. De oude in kaart gebrachte watersystemen leveren inspiratie voor gemeenten en waterschappen. Oude waterwegen en bijvoorbeeld oude kwelkades kunnen een oplossing bieden bij de gevolgen van extreem weer, zoals piekbuien en hittestress. Oplossingen die vaak eenvoudig, goed en betaalbaar zijn en die bovendien het historische karakter van een stad versterken. Door te kiezen voor een leefomgeving met karakter kunnen we het verhaal van Nederland blijven schrijven. Want vernieuwing is onze historische plicht.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Kunst Zoekt Plek
- 11 | Landgebruik in Lagen
- 12 | Art nouveau uit Delft
- 15 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 16 | Nieuwe vitrines voor Anne Frank
- 18 | Kijk!
- 20 | Water in de wei
- 25 | Drie Dingen
- 28 | Kunst die trilt
- 31 | Het Monster
- 32 | Westfort Village bij Pretoria
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde De archeologische resten van het Romeinse badhuis van Heerlen worden schoongemaakt Zie pagina 4. FOTO COLLECTIE THERMENMUSEUM, MARCEL VAN HOORN

FOTO RCE, JARNO PORS

SUSAN LAMMERS
algemeen directeur

De 'vernating' van het landschap

Water in de wei

Door het veranderende klimaat krijgt Nederland steeds meer last van water. Om hier goed mee om te kunnen gaan moeten we onze omgeving aanpassen. Wat kunnen we hierover leren van oude geschilderde gezichten op rivieren en steden? MENNE KOSIAN

Paul Gabriël schilderde rond 1877 op 'De Winkel bij Abcoude' de koeien weggezakt in het natte land

Op 'Koeien in de wei bij een boerderij' van Paulus Potter uit 1653 staat het vee droog. En blijkbaar was het nog niet nodig om het veenriviertje te bedijken

Adaptatiestrategie. Het zou een 'woord van het jaar' kunnen zijn. Maar met de huidige klimaatverandering, bodemdaling en noodzakelijke omschakeling naar andere energiebronnen is het wel een harde realiteit. Om Nederland veilig te houden bij extreem weer moeten we ons aanpassen. Dat vergt een integrale aanpak. Want ons beschermen tegen het water is meer dan een sterke dijk. Het gaat ook over de berging van het water bij piekbuien, ruimte voor rivieren, zakkende grond in veengebieden en de afvoer van water uit historische binnensteden. Dit alles heeft een sterke relatie met economie, landbouw, landschaps- en natuurbeheer en stedelijke planning. De aanpassingen hebben ook gevolgen voor ons culturele erfgoed. Zo ontkomen ook monumenten soms niet aan nieuwe duurzaamheidsmaatregelen, kampen oude stadscentra steeds vaker met bodemdaling en wateroverlast en krijgt het cultuurlandschap te maken met waterberging en veranderingen in beheer. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is daarom betrokken bij deze adaptatiestrategieën en zorgt ervoor dat cultuurhistorie er een onlosmakelijk onderdeel van is.

Een uitsnede uit Jacob van Ruisdaels 'Gezicht op Haarlem uit het noordwesten' van rond 1670. De blekerijen op de voorgrond zijn droog

Hooimijten staan te drogen op de graslanden op dit deel van 'Polderlandschap' van Jan van Goyen uit 1644

Een detail van 'Vergezicht over de weiden bij 's-Graveland' van Pieter van Os uit 1817. Het vee staat met de hoeven in het water op het land

Vooraan op deze uitsnede van 'Weidelandschap met vee' van Willem Roelofs van rond 1880 ligt water in de wei

Van belang hierbij is je te realiseren dat we in een delta wonen en dat we ons altijd al tot water hebben verhouden. De omgang met water zit in ons DNA. Denk maar aan schaatsen en zwemmen en ons maritieme verleden. Dat zijn we door de maakbare samenleving alleen een beetje vergeten. Dit hernieuwde bewustwordingsproces en de acceptatie van de noodzaak voor eenieder zijn misschien wel de belangrijkste ingrediënten bij het bedenken van adaptatiestrategieën. Wen er maar aan dat ook jouw leefomgeving verandert. Wat daarbij kan helpen is te weten hoe mensen vroeger met dergelijke veranderingen omgingen. Helaas zijn hiervan weinig tot geen ooggetuigenverslagen. Het was immers gewoon, en daar hoefde je niet over te schrijven. Toch kunnen we wel wat zeggen over wat mensen voorheen gewoon vonden. Door te kijken naar populaire thema's van schilderijen kunnen we zien wat men een mooi landschap voor aan de muur vond.

Op schilderijen uit de negentiende eeuw valt direct op dat het landschap veel natter is

Het uitzicht bij oma

Over het algemeen waarden mensen een realistische weergave van hun eigen omgeving. Enigszins geïdealiseerd, dat wel, maar vaak gebaseerd op een idee van hoe het vroeger was, de wereld van je jeugd, het uitzicht bij oma. Schilderijen die indertijd gewild waren, geven dus meestal een redelijk natuurgetrouw beeld van het landschap, met hooguit een vertraging van een generatie. Een veelgevraagd onderwerp van landschapsschilderijen uit de Gouden Eeuw zijn riviergezichten. Kijk maar eens in het Rijksmuseum. Hoewel hierop geen uitgestrekte gebieden zijn te zien, is het wel duidelijk dat de grote rivieren allemaal bedijkt zijn en de boerderijen hoog en droog op oeverwallen of terpen staan. Terwijl kleinere veenrivieren vaak niet meer dan lage oevers hebben, waarover het vee het water in kan lopen. Blijkbaar waren dijken hier nog niet nodig.

Een ander geliefd thema is het stadsgezicht. Hierop is vaak meer van de omgeving te zien dan op de riviergezichten. Neem Jacob van Ruisdaels *Gezicht op Haarlem uit het noordwesten*, van rond 1670. Wat meteen de aandacht trekt, zijn de grote bleekvelden voor de stad. Niet alleen deze velden zijn droog, anders zou je er geen schone witte was op leggen, maar ook de omringende graslanden. Hetzelfde is te zien op *Polderlandschap* van Jan van Goyen, uit 1644. Hierop zijn de weilanden geschilderd als grote, droge graslanden. In de zeventiende eeuw lijkt dat de normale toestand te zijn, dat wil zeggen de situatie die mensen gewoon vonden en mooi om af te beelden. Ook op kleinschaligere, gedetailleerdere werken zijn de weiden droog, zoals op *Koeien in de wei bij een boerderij* van Paulus Potter uit 1653.

Koeien in ondiepe plassen

Kijken we naar schilderijen uit de negentiende eeuw, dan valt direct op dat het landschap veel natter is. Op *De Winkel bij Abcoude* van Paul Gabriël uit ongeveer 1877 zijn grote, ondiepe plassen in de weilanden te zien, waar koeien met hun poten in staan. Ook Willem Roelofs' *Weidelandschap met vee* van rond 1880 en *Vergezicht over de weiden bij 's-Graveland* van Pieter van Os uit 1817 tonen een vergelijkbaar beeld. Het lijkt er dus op dat de normale situatie verschoven is van droge weilanden in de Gouden Eeuw naar natte weiden in de negentiende eeuw. De vraag is wat de oorzaak is van deze 'vernating' en of we hieruit iets kunnen afleiden dat inzicht biedt in de huidige vraagstukken met betrekking tot wateroverlast. En of dit soort analyses zinvol zijn om tot passende oplossingen in de adaptieve sfeer te komen. Daarvoor moeten we eerst weten waar het tafereel zich precies afspeelt en hoe realistisch die locatie is weergegeven. Het zou het beste zijn om schilderijen van dezelfde plek uit de zeventiende en de negentiende eeuw met elkaar te vergelijken. En vervolgens analyseren of de verschillen in droogte wellicht te maken hebben met het seizoen waarin de weiden zijn afgebeeld of met een daling van de bodem door twee eeuwen bemaling. Wellicht is de kunstcollectie van de staat die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert hiervoor prachtig studiemateriaal. ✕

Menne Kosian, specialist ruimtelijke analyse bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, m.kosian@cultureelerfgoed.nl.

DROOGMAKERIJ DE BEEMSTER

Polder van wereldformaat

Henriëke van Eerten, Iris van Meer e.a., Cultuurhistorische Reeks Werelderfgoed Nederland 8, Matrijs, Utrecht, 192 pag., € 24,95, gebonden, ISBN 978 90 5345 521 0

Het was een riviertje van niks, die Beemster. Maar als je het omringende veen eeuw na eeuw blijft afgraven, tja, dan groeit zo'n klein watertje vanzelf uit tot een reusachtig meer, dat met zijn woeste golven de omgeving bedreigt. Begin zeventiende eeuw was het genoeg. Toen lieten enkele Amsterdamse kooplieden en hoge ambtenaren uit Den Haag met zo'n vijftig molens de Beemster droogmalen. En kreeg Noord-Holland er in 1612 heel wat akkers, weiden en boomgaarden bij, gerangschikt in keurige rechthoeken. Omdat de Beemster sindsdien geen essentiële veranderingen heeft ondergaan, is de polder tegenwoordig erkend als werelderfgoed. In dit boek staat zijn geschiedenis beschreven.

GRENS VAN HET ROMEINSE RIJK

De Limes in Zuid-Holland

Evert van Ginkel en Wouter Vos, Matrijs, Utrecht, 224 pag., € 24,95, ISBN 978 90 5345 531 9

Tweeduizend jaar geleden droegen onze Romeinse soldaten in Zuid-Holland een flexibel ijzeren hemd van bijna tien kilo, samengesteld uit tienduizenden ringetjes. Kleine gespen, scharnieren en haken hielden hun harnas bij elkaar. Op hun hoofd stond een helm met wangkleppen. Hun schild was van een soort multiplex gemaakt, rondom voorzien van een messing rand, met een bronzen stootknop in het midden, die ook hun hand beschermde. In hun andere hand hielden ze een kort zwaard vast, of een lans. Waar destijds de grensforten stonden, zijn veel restanten van de bewapening en bepantsering van de soldaten gevonden. Een klassiek geschoolde schrijver en een archeoloog laten met veel foto's en tekeningen zien hoe fascinerend die drie Romeinse eeuwen in Zuid-Holland waren.

VAN KAMER TOT KAMER

Ruud Spruit, Waanders, Zwolle, 160 pag., € 24,95, ISBN 978 94 6262 177 0

Honderden jaren sliepen de meeste mensen in een bedstee, met een baby in een bakje aan het voeten-eind en een paar kleuters in een la eronder. Hun ouders en ongetrouwde broers en zussen sliepen in dezelfde kamer in een andere bedstee. Op zolder lagen de grote kinderen, de jongens en meisjes gescheiden door een gordijn. Ruud Spruit, oud-directeur van het Westfries Museum in Hoorn, loopt met ons door een denkbeeldig huis. Slechts lichtjes geordend op vertrek scheert hij over de geschiedenis van het wonen in de afgelopen paar eeuwen. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
Jaargang 10, nummer 2, mei 2018

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Ruben Abeling, Mieke van Bers, Menno van der Heiden, Janneke Hille, Geertje Huisman, Esther Jansma, Ineke Joosten, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Ben Kooij, Birgit Reissland, Kris Roderburg, José Schreurs, Jinna Smit, Marike Snoek en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving en druk Xerox/OBT, Den Haag
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonnement. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl of bel 033 – 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.